

AZ AYUQ ÉS A TERÜLETISÉG FOGALMAI A RÉGI BELSŐ-ÁZSIÁBAN

Az eurázsiai füves puszták pásztorbirodalmainak világa, birodalmaik sajátos szervezete már a XX. század eleje óta számos elemzés tárgyává vált. Írásunkban a régi belső-ázsiai népek, elsősorban a türkök birodalmi igazgatását, s azon felül is egy általában elhanyagolt jelenséget, a területiség (*territorialitás*) fogalmát kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni. Röviden kitérünk majd a türkök és utódaik, az ujgurok uralmi rendszere közötti különbségekre is. Külön számba vesszük az egyes terminusokat és kísérletet teszünk azok értelmezésére.

Már Herodotos kiemelte (IV/11), hogy a kimmerek „királyai” (vezérei) inkább választották a szkítáktól elszenvedett vereséget és a biztos pusztulást, mintsem hogy elhagyják a tájat, melynek annyi áldását élvezhették.

Ami a belső-ázsiai régi, török nyelvű birodalmakat illeti, a nép (törzsszövetség, *bodun*) és a lakóhelye közti kapcsolatot az ótörökben az (*iduq*) *yer sub* ’(szent) föld, haza’ szóösszetétel fejezi ki.

Így például a türkökre vonatkozóan idézhetjük az alábbi helyeket: I. E. 10. (II. E. 10.): *üzä türk täñrisi türk iduq yeri subī anča tämiš* (vagy *ätmiš*); I. E. 19 (II. E. 16): *äcümiz apamiz tutmiš yer sub idisiz kalmazun*. Idegen nép esetén (II E. 35) *toquz oyuz bodun yerin subin idip tabyačyaru bardī*.

Az orchoni feliratok közül, a *Kül tegin* felirat nyugati oldalán (I. W.) található az *ayuq* kifejezés, amely mindeddig nem igazán vonta magára a kutatói figyelmet. A kérdéses szöveghely a következő:

*inim kül tegin [...] ücün ö[lü yitü?] isig kücüg bärtük ücün türk bilgä qayan [ayuqıqā inim kül teginig küzädü olurtum]*¹

„Mert az öcsém, *Kül tegin* [...] a végkimerülésig szolgált [engem], ezért a türk kagán *birodalmában* [kiemelés tőlem, D. M.] öcsémre, *Kül teginre* figyelve uralkodtam.”²

¹ Kiseb változtatásokkal az alábbi kiadást követtük: TEKIN, T.: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington – The Hague 1968, 238. Két évtizeddel később Tekin a kérdéses szót [(a)y]u-qi[ŋ]a formában olvasta: TEKIN, T.: *Orhon yazıtları*, Ankara 1988, 24. A szöveg más kiadói közül ORKUN, H. N.: *Eski Türk Yazıtları I*, Ankara 1986, 54–55, a *ywqlqā* transliteráció mellett, Thomsent követve *anuq.qa* olvasatot ad, amit fordítatlanul hagy. BERTA Á.: *Szavaimat jól halljátok... A türk és uigur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged 2004, 123, 188. minden külön magyarázat és hivatkozás nélkül *yrlta* transliterációt és *yerdā* olvasatot ad, s ezt ’a földön (helyen) öcsémet *Köl tegint* vigyázzván éltem (tkp. ültem)’ formában fordítja, *op. cit.*, 25.

Az általunk elemezni kívánt *ayuy* kifejezés ebben a formában csak ezen a helyen fordul elő, s általában 'birodalom, ország' formában szokás fordítani.³ Többször előfordul viszont a XI. századi szövegekben *kök ayuy* formában. A Karachanidák iszlám birodalmának tisztségviselőit felsorolva a *Qutadgu Bilig* szerint (4067, 4142 sor) közvetlenül a *wazır* és az *ügä* (a szöveget kiadó R. R. Arat átírásában *öge*, jelentése a jelen szöveghely szerint 'tanácsos') méltósága után következik a *kök ayuy* tisztsége.⁴

A 4142 ugyanezt a sorrendet ismétli meg az a *wazır* és az *ügä* említései után így mutatva be a *kök ayuy* tisztségét.⁵

A tisztségnév defektív (KWKYWQ) írásmóddal megtalálható Kāšyarīnál is.⁶

A kifejezés etimonja magától értetődően az ótörök *ay-*⁷ 'beszél, parancsol' ige, illetve annak a +(y)UK igei főnévképző származéka.⁸

Bár a XI. századi adataink egyértelműen megerősítik a korábbi kiadók által bizonytalannak tartott olvasatot, egyúttal egy újabb kérdés megválaszolását is szükségessé teszik. Alapvető különbség van ugyanis e kifejezés VIII. század első harmadát közvetlenül követő években (732) keletkezett alapforrásunkban feltehető értelme, illetve annak harmadfél évszázaddal később lejegyzett tisztségnévi értelme között. Ebben a kérdésben azonban segítségünkre siethet az ótörök feliratok nyelvéből jól ismert *buyruq* tisztségnév, melynek etimonja és későbbi közszoji fejlődése az *ayuy* pontos analógiájá-

² Ahol nem jelöljük külön, ott a saját fordításunkat adjuk, Tekin eredeti angol fordítása: „Since my younger brother, Prince Kül ..., and since he (willingly?) gave his services (to me), I, looking after my brother Prince Kül, mounted the throne over the dominions (?) of the Turkish Bilgä kagan.”, TEKIN, *Grammar*, 273.

³ 'Dominions', TEKIN, *Grammar*, 273.

⁴ Az eredeti szöveg: *qayyuqa ügälik tägir ög bolur/ qayu kök ayuqluq üzä at alur*, a szöveget kiadó Reşit Rahmeti Arat modern török fordításában: „Kimi aklıyla öğeliğe yükselir/kimi kök-ayukluk ile şöhet bulur”, YUSUF HAS HACIB: *Kutadgu Bilig*, çeviren R. R. Arat, Kabcı Yayınevi: 265, Şark Klasikleri Dizisi 4. İstanbul 2006, 706 (eredeti szöveg), 707 (modern törökországi török fordítás), Arat átírását a saját rendszerünkhöz igazítottuk. Arat fordításában: „Kimi aklıyla öğeliğe yükselir/kimi kök-ayukluk ile şöhet bulur”, *Kutadgu Bilig*, 706 (eredeti), 707 (fordítás).

⁵ Az eredeti szöveg: *qali kök ayuqluq tägir ärsä kör/özin käd küdüzgü qutı badı kur*; Arat fordításában: „Kök-ayukluk nasip olursa, insan kendini çok iyi gözetmeli/o mutluluk kemeri ni kuşanmış demektir”, *Kutadgu Bilig*, 718 (eredeti), 719 (fordítás); a *kök-ayuy* a *yalavaç* 'követ' tisztsége után említve előfordul még a 2644. sorban is.

⁶ B. Atalay olvasata és magyarázata szerint: *Kökyuk* 'Köylülerle Türkmen büyüklerine verilen ad.', KAŞGARLI MAHMUT: *Divanü lugat-it-türk tercemesi*, çeviren Besim Atalay, Ankara 1998², III. 133; CLAUSON, G.: *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, 709 viszont fenntartja a *kök ayuy* olvasatot.

⁷ CLAUSON, i. m. 266; СЕВОРЯН, Э. В.: *Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные)*, Москва 1974, 99–100.

⁸ TEKIN, *Grammar*, 113.

nak tekinthető. Az eredetileg 'parancsot kapott' > 'uralkodói főtisztviselő' jelentésű *buyruq* mai alapjelentése 'parancs'.⁹

Az igező további kapcsolatait elemezve az alábbiakat állíthatjuk. A mongol nyelvben jól ismert a 'törzs' jelentésű *aymaq/aymay* kifejezés.¹⁰ Ami az *aymaq* a mongolisztikában feltáratlan etimológiáját illeti,¹¹ semmi sem szól az ellen, hogy a törökből származtassuk, mégpedig ugyanabból az *ay-* töből, mint a már említett *ayuq* kifejezést. A képzéshez használt *-mAK*, cselekvéseket, eseményeket, állapotokat és folyamatokat kifejező *nomen actionis* már jól ismert volt az ótörökben is.¹² Az *aymaq* jelentése így 'mondás, beszéd' illetve 'valaki szava' illetve a szava, uralma alatti népek, alattvalók. Doerfer szerint a közép-mongolban feltűnő és Eurázsiaiban szélesen elterjedt *oyma* szó is a mongol *obaq/omoy* 'nemzetség' és az *aymaq* kontaminációjaként jött létre.¹³

Radloff szerint a mai török nyelvek közül többben is megtalálható az *aymaq* 'nép, törzs' kifejezés. Ez a dél-szibériai sór nyelvben 'család, falu', a szintén dél-szibériai teleut nyelvben 'idegen, idegen törzsbeli ember' jelentéssel bír.¹⁴ Ezek az alakok nagy valószínűséggel a mongolból eredeztetendő (vissza)kölcsonzések.

MIHÁLY DOBROVITS

The term ayuq and the notion of territorial administration in historical Inner Asia

The aim of this paper is to give a possible etymology of the Old Turkic term *ayuq* 'realm' and investigate its relations with other terms of traditional Inner Asian administrative terms, mostly with Mongolia *ay(i)may* 'county'. The paper also deals with the notion of territorial realm and territorial administration among the peoples of the steppe-zone.

⁹ MÁRTON A.: A katonai kíséret és az ótörök *bujruk* tisztségnév viszonya a koraközépkori steppén, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 106 (1998), 39–45; DOBROVITS M.: *Buyruq. Egy ótörök tisztségnév anatómiája*, *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 112 (2002), 49–61.

¹⁰ LESSING, F. G.: *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley–Los Angeles 1960, 21.

¹¹ RYBATZKY, V.: *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung*, Helsinki 2006, 62.

¹² ERDAL, M.: *A Grammar of Old Turkic* (Handbook of Oriental Studies–Handbuch der Orientalistik, VIII/3,) Leiden–Boston–Köln 2004, 279–282.

¹³ DOERFER, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I*, Wiesbaden 1963, 182–186.

¹⁴ *aimak* 'народъ, родъ', 'Volk, Geschlecht', (Schor.) 'семья, деревня', 'Familie, Dorf', (Tel.) 'чужой, чужаго племени', 'fremd, von einem fremden Volkstämme', RADLOFF, W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, Sanktpeterburg 1893, I., 63